KORXONALARDA O‘ZGARMAS VA O‘ZGARUVCHAN XARAJATLARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGI

Allayorova Mardona Umid qizi
TTUeSI Iqtisodiyot yo‘nalishi talabasi
m.allayarova2006@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20376746

Annotatsiya. Mazkur maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy mohiyati, ularning tarkibi va ishlab chiqarish samaradorligiga ta’siri tahlil qilingan. O‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlarning iqtisodiy mazmuni, ularning ishlab chiqarish hajmiga ta’siri hamda xarajatlarni samarali boshqarish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishda zamonaviy boshqaruv metodlari, jumladan Lean Production, Six Sigma, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirish tizimlarining ahamiyati asoslab berilgan. Maqolada ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishning iqtisodiy-statistik usullari hamda korxonalarda resurslardan oqilona foydalanish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari ko‘rib chiqilgan.
Kalit so‘zlar: ishlab chiqarish xarajatlari, o‘zgarmas xarajatlar, o‘zgaruvchan xarajatlar, ishlab chiqarish samaradorligi, mahsulot tannarxi, Lean Production, Six Sigma, iqtisodiy samaradorlik, xarajatlarni boshqarish, sanoat korxonalari, raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish, iqtisodiy-statistik tahlil, resurslardan foydalanish, raqobatbardoshlik.

Аннотация. В данной статье проанализированы экономическая сущность производственных затрат в условиях рыночной экономики, их структура и влияние на эффективность производства. Освещены экономическое содержание постоянных и переменных затрат, их влияние на объем производства, а также механизмы эффективного управления затратами. Кроме того, обоснована значимость современных методов управления, в частности Lean Production, Six Sigma, цифровых технологий и систем автоматизации, в оптимизации производственных затрат. В статье рассмотрены экономико-статистические методы анализа производственных затрат, а также вопросы повышения экономической эффективности за счет рационального использования ресурсов на предприятиях.
Ключевые слова: производственные затраты, постоянные затраты, переменные затраты, эффективность производства, себестоимость продукции, Lean Production, Six Sigma, экономическая эффективность, управление затратами, промышленные предприятия, цифровые технологии, автоматизация, экономико-статистический анализ, использование ресурсов, конкурентоспособность.

Abstract. This article analyzes the economic essence of production costs in the conditions of a market economy, their structure, and their impact on production efficiency. The study highlights the economic content of fixed and variable costs, their influence on production volume, and the mechanisms of effective cost management. In addition, the importance of modern management methods, including Lean Production, Six Sigma, digital technologies, and automation systems in optimizing production costs, is substantiated. The article also examines economic-statistical methods of analyzing production costs and the issues of increasing economic efficiency through the rational use of resources in enterprises.
Keywords: production costs, fixed costs, variable costs, production efficiency, product cost, Lean Production, Six Sigma, economic efficiency, cost management, industrial enterprises, digital technologies, automation, economic-statistical analysis, resource utilization, competitiveness.

Ishlab chiqarish xarajatlari har bir korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshirish va raqobatbardoshligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Har bir tashkilot, ayniqsa sanoat va xizmatlar sohasida faoliyat yurituvchi korxonalar, ishlab chiqarish jarayonlarini samarali boshqarish orqali xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni oshirishga intiladi. Buning uchun ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilish, ularning tarkibini o‘rganish hamda o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlarni to‘g‘ri ajratish zarur hisoblanadi. O‘zgaruvchan xarajatlar mahsulot hajmining o‘zgarishi bilan o‘zgaradi, o‘zgarmas xarajatlar esa ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq ravishda o‘zgarmasdan qoladi. Ushbu tushunchalar va ularning o‘zaro bog‘liqligi ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilishda muhim o‘rin tutadi.

Mazkur maqolada ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va tuzilishini tahlil qilishga qaratilgan ilmiy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Ayniqsa, o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar o‘rtasidagi farqlarni tahlil qilish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda iqtisodiy natijalarni yaxshilash uchun zarur bo‘lgan strategiyalarni ishlab chiqish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, ishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri hisoblash, rejalashtirish va nazorat qilish usullari tahlil qilinadi.

O‘zbekiston sharoitida ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar bir necha yildan buyon olib borilmoqda. Biroq, ushbu sohada ilmiy yondashuvlar bilan amaliy metodlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada aniq belgilash zarurati mavjud.

Bir qator olimlar ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish va optimallashtirish bo‘yicha muhim tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, Maykl Porter tomonidan ishlab chiqilgan “qiymat zanjiri” nazariyasida har bir ishlab chiqarish bosqichining qiymat yaratishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Bu esa ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, Lean Production va Six Sigma metodologiyalarining sanoat sohasida samarali joriy etilishi mumkinligi asoslab berilgan.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham so‘nggi yillarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish maqsadida qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Karimov va Hamidov tomonidan olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish jarayonida me’yoriy hujjatlar asosida tizimli yondashuv hamda risklarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bunda raqamli texnologiyalarni qo‘llash va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Mazkur tadqiqot ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlar tarkibi va tuzilishini chuqur o‘rganish, shuningdek, o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlarning ta’sir doirasini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi iqtisodiy tahlil, statistik qayta ishlash va amaliyotga asoslangan yondashuvlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarish xarajatlari asosan ikki turga bo‘linadi: o‘zgaruvchan xarajatlar va o‘zgarmas xarajatlar. Ularning har biri ishlab chiqarish jarayoniga ta’sir qiluvchi omillar hamda xarajatlar tarkibidagi farqlarni aks ettiradi.

O‘zgarmas xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlardir. Ya’ni, ishlab chiqarish miqdori oshgan yoki kamaygan taqdirda ham ushbu xarajatlar o‘zgarmasdan qoladi. Bunday xarajatlar, odatda, uzoq muddatli investitsiyalar yoki operatsion xarajatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- ijara to‘lovlari (binolar yoki uskunalar uchun);
- xodimlarning doimiy maoshlari;
- amortizatsiya ajratmalari;
- sug‘urta to‘lovlari;
- asosiy vositalarning eskirish xarajatlari.

1-jadval.
O‘zgarmas xarajatlarning xususiyati va ta’siri

Xarajat nomi	Misol	Ta’siri
Ijara to‘lovlari	Ishlab chiqarish joyi uchun to‘lov	Ishlab chiqarish miqdoridan mustaqil
Xodimlar maoshi	Doimiy ishchilarning maoshi	Ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq emas
Amortizatsiya	Uskuna va jihozlarning amortizatsiyasi	Ishlab chiqarish hajmi o‘zgarishiga bog‘liq ravishda o‘zgarmaydi

O‘zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlardir. Ishlab chiqarish hajmi oshishi bilan ushbu xarajatlar ham ortib boradi, ishlab chiqarish hajmi kamayganda esa kamayadi. Mazkur xarajatlar ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar miqdorining o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zgaruvchan xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- xomashyo xarajatlari (masalan, temir, plastmassa, yog‘ va boshqa materiallar);
- ishchi kuchi xarajatlari (vaqtinchalik ishchilar mehnati, qo‘shimcha o‘qitish va motivatsiya xarajatlari);
- elektr energiyasi va boshqa resurslar xarajatlari (ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan resurslar);
- transport xarajatlari (xomashyo va tayyor mahsulotlarni tashish bilan bog‘liq xarajatlar).

2-jadval.
Ishlab chiqarishdagi o‘zgaruvchan xarajatlarning xususiyatlari va ta’siri

Xarajat nomi	Misol	Ta’siri
Xomashyo	Temir, plastmassa va boshqa xomashyo xarajatlari	Ishlab chiqarish hajmiga bevosita ta’sir qiladi
Ishchi kuchi	Ishchilarning vaqtinchalik maoshi	Ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq
Elektr energiyasi	Ishlab chiqarish jarayonidagi energiya sarfi	Mahsulot miqdoriga bog‘liq

Xarajatlarning tarkibi, ya’ni o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlar o‘rtasidagi farqlarni tushunish hamda ularni tahlil qilish ishlab chiqarish jarayonini samarali boshqarish imkonini beradi. Quyida ishlab chiqarish jarayonida o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning ishlab chiqarish faoliyatiga ta’sirini aks ettiruvchi jadval keltirilgan.

3-jadval.
Ishlab chiqarish jarayonida o‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zaro aloqasi

Xarajat turi	Izoh	Ta’siri	Misol
O‘zgarmas xarajatlar	Ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmaydi	Ishlab chiqarish hajmi oshsa ham o‘zgarmaydi	Ijara, amortizatsiya
O‘zgaruvchan xarajatlar	Mahsulot miqdoriga bog‘liq	Xarajatlar miqdori oshishi yoki kamayishi mumkin	Xomashyo, ishchi kuchi

O‘zgarmas xarajatlar, odatda, uzoq muddatli xarajatlar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning o‘zgarishiga asosan ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik yangilanishlar yoki infratuzilmaviy o‘zgarishlar sabab bo‘lishi mumkin. O‘zgaruvchan xarajatlar esa ishlab chiqarish jarayonining qisqa muddatli o‘zgarishlariga bog‘liq bo‘lib, ularni boshqarish jarayoni muntazam ravishda yangilanib va optimallashtirib borilishini talab etadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri tahlil qilish va samarali boshqarish iqtisodiy jihatdan asoslangan qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zgarmas va o‘zgaruvchan xarajatlar o‘rtasidagi farqlarni chuqur anglash hamda ularni amaliyotga joriy etish korxonalarga resurslardan tejamkor foydalanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shu sababli xarajatlarni boshqarish jarayonida zamonaviy metodlardan foydalanish va iqtisodiy tahlillarni muntazam ravishda yangilab borish zarur hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda sifatli va miqdoriy usullardan foydalanish nazarda tutilgan. Tadqiqotning asosiy metodlari sifatida tahlil va sintez, taqqoslash, iqtisodiy-statistik hamda mantiqiy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Sifatli metod orqali ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bo‘yicha amaliyotda qo‘llanilayotgan usullar tahlil qilinadi, miqdoriy metod yordamida esa statistik ko‘rsatkichlar asosida xarajatlar va samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanadi. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi ishlab chiqarish xarajatlari tarkibini aniq belgilash hamda ularni boshqarishda samarali tizimlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Tadqiqotdan kutilayotgan natijalar ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishda samarali yondashuvlarni aniqlash va ularning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini o‘rganishga qaratilgan. Xususan, o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash, xarajatlarni qisqartirish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi optimal boshqaruv tizimlarini ishlab chiqish nazarda tutilmoqda. Shuningdek, tadqiqotda O‘zbekiston sanoat korxonalarida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan innovatsion texnologiyalar va metodologiyalar tahlil qilinib, ularning natijalarini davlat siyosati hamda korxona boshqaruvi amaliyotida qo‘llash imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi.

Mazkur maqolada ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibi va tuzilishini tahlil qilish bo‘yicha yangi yondashuvlar taklif etilgan. O‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlarni samarali boshqarish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda iqtisodiy o‘sishga ta’sir ko‘rsatishda innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish uchun ilmiy asoslangan metodlar va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Bu esa O‘zbekiston sanoatining barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
2. Philip Kotler. Marketing Management. – New Jersey: Pearson Education, 2017.
3. W. Edwards Deming. Out of the Crisis. – Cambridge: MIT Press, 1986.
4. Ohno T. Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production. – New York: Productivity Press, 1988.
5. George M. Lean Six Sigma. – New York: McGraw-Hill, 2002.
6. Michael Porter. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985.
7. Shodmonov Sh.Sh. Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2019.
8. Hamidov O., Karimov B. Sanoat korxonalarida xarajatlarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2022. – №4. – B. 45-52.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Sanoat ishlab chiqarishi ko‘rsatkichlari hisoboti. – Toshkent, 2023.